ก่อนจะเป็น “บิดาแห่งวิทยาศาสตร์”: ความทรงจำ “พระจอมเกล้า” แบบอื่นในสังคมไทย[1]

สิกขา สองคำชุม *
คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ประเทศไทย

Before “Father of Science”: Other Social Memories of King Mongkut in Thai society

Sikkha Songkumchum *
Faculty of Humanities, Chiang Mai University, Thailand

Article Info

Academic Article

Article History:
Received 10 November 2018
Revised 16 January 2020
Accepted 16 January 2020

คำสำคัญ
การเมืองของความทรงจำ
รัชกาลที่ 4
ความทรงจำแบบอื่น
กลุ่มสังคม

Keywords:
politics of memories
King Mongkut
other social memories
social groups

* Corresponding author
E-mail address:
sikkhakid@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความนี้ต้องการอภิปรายความทรงจำ “พระจอมเกล้า” แบบอื่นที่อยู่นอกเหนือจากการรับรู้ในฐานะ “บิดาแห่งวิทยาศาสตร์” ในปัจจุบัน โดยมีข้อเสนอว่า นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2411-2501 ความทรงจำเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ถูกสร้างก่อนการสถาปนาภาพลักษณ์ “นักวิทยาศาสตร์” มีอยู่ 3 แบบ คือ (1) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ในฐานะ “ผู้ทรงรอบรู้ ผู้ทรงสามารถ ผู้ทรงบารมี” (2) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ในฐานะ “กษัตริย์พระองค์หนึ่ง” และ (3) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ในฐานะ “ปุถุชน” ทว่าความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในปี พ.ศ. 2501 ทำให้ความทรงจำเกี่ยวกับพระจอมเกล้าในฐานะ “ปุถุชน” ได้ถูกบดบังโดยความทรงจำเกี่ยวกับพระจอมเกล้าในฐานะ “บิดาแห่งวิทยาศาสตร์” โดยนักวิทยาศาสตร์

[1] บทความนี้ปรับปรุงจากบทความเรื่องเดียวกันซึ่งเคยนำเสนอใน *การประชุมวิชาการเวทีวิจัยมนุษยศาสตร์ไทย ครั้งที่ 12 หัวข้อ “อยู่ด้วยกัน” โลก เทคโนโลยี ความเหลื่อมล้ำ และความเป็นอื่น* ณ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์ เมื่อวันที่ 8 กันยายน พ.ศ. 2561

Abstract

This article discusses “other” social memories of King Mongkut (1851-1868) in Thai society apart from the “Father of Science”. The key argument states that, prior to 1958, a construction of social memories of King Mongkut had three types: (a) King Mongkut as the “intellectual proficient and glorious” king; (c) King Mongkut as a “king”; and (c) King Mongkut as “a human being”. This paper argues that memories of King Mongkut as a common human being were suppressed after the political change in 1957, and replaced by the image of King Mongkut as “a scientist”: an image that has been overwhelmingly constructed since the 1960s by Thailand’s scientists for the stability of their own professionalization.

1. บทนำ

> *"ที่ผ่านมาท้องฟ้าจำลอง และหว้ากอ ถูกปล่อยปละละเลย โดยเฉพาะหว้ากอเป็นสถานที่สำคัญต่อประวัติศาสตร์ของวงการวิทยาศาสตร์ไทย เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงคำนวณไว้ล่วงหน้าถึง 2 ปี ว่าจะมองเห็นสุริยุปราคาเต็มดวงที่หว้ากอแห่งนี้ และได้เสด็จมาทอดพระเนตร เมื่อวันที่ 18 ส.ค. 2411 จนมาถึงปี 2561 ครบรอบ 150 ปี ของการเกิดปรากฏการณ์สุริยุปราคาเต็มดวงที่หว้ากอ ซึ่งปีนี้จะมีกิจกรรมเทิดพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนั้น ถ้าสามารถบูรณาการงานด้านดาราศาสตร์ระหว่าง วท. กับ ศธ. ได้ จะเป็นการสร้างแรงบันดาลใจให้กับเด็กไทยสนใจด้านวิทยาศาสตร์มากขึ้น เพราะเรื่องของดาราศาสตร์จะนำไปสู่เรื่องของสเต็มศึกษาได้ด้วย"* [2]

คำกล่าวข้างต้นเป็นคำให้สัมภาษณ์ของนายสุวิทย์ เมษินทรีย์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีต่อสื่อมวลชนเพื่อสรุปแนวคิดของนายสุวิทย์ในการติดต่อประสานมายังกระทรวงศึกษาธิการให้ขอย้ายศูนย์วิทยาศาสตร์เพื่อการศึกษา (ท้องฟ้าจำลองกรุงเทพ) และอุทยานวิทยาศาสตร์พระจอมเกล้า ณ หว้ากอ จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ ที่อยู่ในการดูแลของสำนักงานส่งเสริมการศึกษานอกระบบและการศึกษาตามอัธยาศัย (กศน.) ไปให้กระทรวงวิทยาศาสตร์ควบคุมดูแลแทน[3] โดยคำพูดของนายสุวิทย์สะท้อนถึงการรับรู้เกี่ยวกับความทรงจำของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวของสังคมไทยปัจจุบัน ในฐานะที่พระองค์มีภาพลักษณ์ของการเป็น "บิดาแห่งวิทยาศาสตร์" เพียงประการเดียว ทว่าที่จริงแล้วความทรงจำของพระองค์ในฐานะของ "บิดาแห่งวิทยาศาสตร์" นั้นเป็นสิ่งที่ถูกประกอบสร้างขึ้นผ่านความเคลื่อนไหวทางความคิดในการผลักดันให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้รับการยกย่องให้เป็นกษัตริย์ "นักวิทยาศาสตร์/นักดาราศาสตร์" และการรื้อฟื้นความทรงจำกรณี "สรรพคราสหว้ากอ" เมื่อราวทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา โดยเป็นปฏิบัติการทางสังคม (social practice) ของผู้ที่เกี่ยวข้องกับการให้ความหมายเกี่ยวกับความรู้ "วิทยาศาสตร์บริสุทธิ์" เช่น นักวิทยาศาสตร์ เพื่อรักษาสถานภาพของวิชาชีพ "นักวิทยาศาสตร์" และความสำคัญของความรู้ "วิทยาศาสตร์บริสุทธิ์" ซึ่ง

---

[2] *"สุวิทย์" เสนอรวม สดร. กับ "ท้องฟ้าจำลอง-หว้ากอ", ไทยรัฐฉบับพิมพ์, (31 พฤษภาคม 2561),* https://www.thairath.co.th/content/1191313 (สืบค้นเมื่อวันที่ 13 มิถุนายน 2561).

[3] เรื่องเดียวกัน.

มีผู้คนให้ความสนใจน้อยกว่าวิชาชีพทางด้าน “วิทยาศาสตร์ประยุกต์” เช่น แพทย์ วิศวกร โดยมีสมาคมวิทยาศาสตร์แห่งประเทศไทยในพระบรมราชูปถัมภ์ ข้าราชการในกระทรวงศึกษาธิการที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการก่อตั้ง “ท้องฟ้าจำลองกรุงเทพ” และ ผู้มีส่วนผลักดันในการเคลื่อนไหวทางความคิดเพื่อก่อตั้งกระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี และการพลังงาน (ในขณะนั้น)

การเคลื่อนไหวดังกล่าวสามารถสังเกตได้จากปฏิบัติการหลากหลายรูปแบบในระยะเวลาหลายปี เช่น การกำหนดให้วันที่ 18 สิงหาคม พ.ศ. 2507 เป็นวันเปิดท้องฟ้าจำลองกรุงเทพ[4] การจัดงานที่ระลึกพระบาทพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จฯ ทอดพระเนตรสุริยุปราคา ณ หว้ากอ จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ ครบ 100 ปี เมื่อ ปี 2511 โดยสมาคมวิทยาศาสตร์แห่งประเทศไทย[5] การจัดงาน “หว้ากอรำลึก” โดยท้องฟ้าจำลองกรุงเทพ เป็นประจำทุกปีในวันที่ 18 สิงหาคม โดยเริ่มตั้งแต่ปี 2518 เป็นต้นไป[6] จนกระทั่งสมาคมวิทยาศาสตร์แห่งประเทศไทยได้ประสบความสำเร็จในการหาตำแหน่งที่ตั้งค่ายหลวง ณ ตำบลหว้ากอ ในวันที่ 28 มีนาคม พ.ศ. 2524[7] และปีถัดมา ทางสมาคมยังร่วมมือกับกระทรวงวิทยาศาสตร์ เพื่อเสนอคณะรัฐมนตรีในการ *“... เทอดทูนพระเกียรติยศพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็น “พระบิดาแห่งวิทยาศาสตร์ไทย” ให้กำหนดวันที่ 18 สิงหาคม ของทุกปีเป็น “วันวิทยาศาสตร์แห่งชาติ”...”*[8] โดยเป็นที่น่าสังเกตว่าปี 2525 เป็นปีที่รัฐบาลได้จัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ครบ 200 ปี ด้วยเช่นเดียวกัน

มีความเป็นไปได้อย่างยิ่งว่าความสำเร็จในการสถาปนาความทรงจำพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ให้เป็น “บิดาแห่งวิทยาศาสตร์” ผ่านการประชาสัมพันธ์ของหน่วยงานภาครัฐทางด้านวิทยาศาสตร์และผู้คนในวงการวิทยาศาสตร์ไทยมีส่วนบดบังความทรงจำแบบอื่นเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ในสังคมไทย ทั้งที่จริงยังมีความทรงจำแบบอื่นที่ถูก

---

[4] บุญรักษา สุนทรธรรม และไพรัช ธัชยพงษ์, *รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชฯ: ยุคทองของดาราศาสตร์ไทย* (เชียงใหม่: สถาบันวิจัยดาราศาสตร์แห่งชาติ (องค์การมหาชน), 2555), 46-47.

[5] ระวี ภาวิไล, “คำนำของการประชุมวิชาการครั้งที่ 6,” *วิทยาศาสตร์* 22, ฉ. 8-9 (สิงหาคม-กันยายน 2511): 592.

[6] สิงห์โต ปุกหุต, “พระราชอัจฉริยภาพในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” ใน *เฉลิมพระเกียรติพระบิดาแห่งวิทยาศาสตร์ไทย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,* (กรุงเทพฯ: มูลนิธิวิทยาศาสตร์ ดร. ปรีชา-ประไพ อมาตยกุล, 2541), 171.

[7] ขาว เหมือนวงศ์ และระวี ภาวิไล, “รายงานการสำรวจสถานที่เกิดสุริยุปราคาหว้ากอ,” *วิทยาศาสตร์* 35, ฉ. 7 (กรกฎาคม 2524): 505.

[8] กำจัด มงคลกุล, “ถ้อยแถลงจากนายกสมาคมวิทยาศาสตร์แห่งประเทศไทย เรื่อง “วันวิทยาศาสตร์แห่งชาติ”, *วิทยาศาสตร์* 36, ฉ. 7 (กรกฎาคม 2525): 488.

สร้างขึ้นในแต่ละช่วงเวลาและมีจุดมุ่งหมายในการสร้างที่แตกต่างกันไปตามเป้าหมายทางการเมืองของกลุ่มสังคมหรือกลุ่มทางการเมืองกลุ่มต่างๆ อีกมาก

บทความชิ้นนี้จึงมีเป้าหมายที่จะ “เปิดเผย” (emerge) ความทรงจำ “พระจอมเกล้า” รูปแบบอื่นๆ นอกเหนือไปจากการเป็น “บิดาแห่งวิทยาศาสตร์” นับตั้งแต่การเสด็จสวรรคตของพระองค์ในปี พ.ศ. 2411 จนถึงปี 2500 ก่อนที่พระองค์ได้รับการยกย่องในทาง “วิทยาศาสตร์” ตั้งแต่ทศวรรษ 2500 เป็นต้นไป ที่เริ่มมีการขยายตัวของอำนาจนำ (hegemony) ผ่านอุดมการณ์ชาตินิยมแบบ “พ่อขุนอุปถัมภ์” และ “ราชาชาตินิยม” ซึ่งพยายามเบียดขับอุดมการณ์แบบเสรีนิยมและสังคมนิยมให้ออกไปจากสังคมไทย[9] และมีผลทำให้ความสำคัญของสถาบันกษัตริย์ได้รับการฟื้นฟูอย่างต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

2. “เปิดเผย” ความทรงจำอื่นเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ

จากการสืบค้นความทรงจำเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ในระยะเวลา 89 ปีนั้น ผู้เขียนยังพอจะสามารถจัดประเภทความทรงจำรูปแบบอื่นของ “พระจอมเกล้า” โดยแบ่งตามความแตกต่างของภาพลักษณ์ที่ถูกสร้างขึ้นได้ 3 แบบ ตั้งแต่ปี 2411-2500 คือ (1) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ในฐานะ “ผู้ทรงรอบรู้ ผู้ทรงสามารถ ผู้ทรงบารมี” (2) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ในฐานะ “กษัตริย์พระองค์หนึ่ง” และ (3) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ในฐานะ “ปุถุชน” โดยมีรายละเอียด ดังนี้

2.1 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ในฐานะ “ผู้ทรงรอบรู้ ผู้ทรงสามารถ ผู้ทรงบารมี”

ความไร้เสถียรภาพทางการเมืองในต้นรัชสมัยรัชกาลที่ 5 จากการแบ่งกลุ่มทางการเมืองออกเป็น 3 กลุ่ม คือ (1) กลุ่ม “สยามอนุรักษ์” โดยมีผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์คือ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรี-สุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นผู้นำ (2) กลุ่ม “สยามเก่า” โดยมีกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญเป็นผู้นำ และ (3) กลุ่ม “สยามหนุ่ม” โดยมีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เพิ่งทรงมีพระราชอำนาจโดยสมบูรณ์ในปี 2416 เป็นผู้นำ และทั้งนี้ผู้เขียนได้นับรวมกลุ่ม “ลูกหลานพระจอมเกล้า” ที่สืบสายเลือดโดยตรงจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ให้เป็นส่วนหนึ่งของกลุ่ม “สยามหนุ่ม” ด้วย

---

[9] สายชล สัตยานุรักษ์, “อุดมการณ์ชาตินิยมกับการเคลื่อนไหวทางการเมืองของชนชั้นกลางไทย,” ใน *ประวัติศาสตร์รัฐไทยและสังคมไทย: ครอบครัว ชุมชน ชีวิตสามัญชน ความทรงจำ และอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์* (เชียงใหม่: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2558), 263.

นอกจากที่การต่อสู้ทางการเมืองของกลุ่มทางการเมืองทั้ง 3 กลุ่มจะปรากฏหลายครั้ง เช่น ความพยายามในการปฏิรูปประเทศโดยกลุ่ม “สยามหนุ่ม” จนนำไปสู่วิกฤตการณ์วังหน้าในปี 2417 ที่มีผลทำให้วังหน้าถูกลดบทบาทและอำนาจลงไป ทั้งยังทำให้กลุ่ม “สยามหนุ่ม” ต้องชะลอการปฏิรูปประเทศไปเสียก่อน[10] เป็นต้น ความทรงจำเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็ได้ถูกสร้างขึ้นเพื่อนำไปใช้เป็นเครื่องมือในการสร้างความชอบธรรมของกลุ่มตนเอง เช่น การกล่าวถึงบทบาทของเสนาบดีตระกูลบุนนาคควบคู่ไปกับพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ใน *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4* ที่ประพันธ์โดย เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค) น้องชายของผู้นำกลุ่ม “สยามอนุรักษ์” นับตั้งแต่ ปี 2412 เพราะพบว่า ในเวลาที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ มีพระดำริให้ก่อสร้างสิ่งใด เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ฯ ก็เก็บความถึงรายละเอียดอย่างลึกซึ้งว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ โปรดให้เสนาบดีท่านไหนเป็นผู้ก่อสร้าง[11] การเขียนของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์จึงทำให้ผู้อ่านมองเห็นถึงบทบาทของเสนาบดีตระกูลบุนนาคในการบำเพ็ญสาธารณประโยชน์และเป็นผู้ที่คอยขับเคลื่อนให้การทำนุบำรุงบ้านเมืองเป็นไปด้วยความเรียบร้อยตามแบบแผนของการปกครองรัฐจารีต

ความทรงจำเกี่ยวกับพระจอมเกล้าที่ถูกสร้างโดยเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดีนั้นแตกต่างจากความทรงจำในฐานะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ “ผู้ทรงบารมี” ที่ถูกสร้างโดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ จากงานเขียน เรื่อง *อภินิหารการประจักษ์* สำหรับสาระสำคัญของพระนิพนธ์ชิ้นนี้ถือได้ว่าเป็นการกล่าวถึงพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ตั้งแต่ทรงพระผนวชจนกระทั่งเสด็จสวรรคตผ่านการบอกเล่าอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์อันแสดงถึงบุญญาธิการของพระองค์ตั้งแต่ที่ทรงผนวชและเสด็จธุดงค์หัวเมืองเหนือ[12] ในขณะที่

[10] วุฒิชัย มูลศิลป์, “วิกฤติการณ์วังหน้ากับผลกระทบต่อการปฏิรูปการปกครองในต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2417-2428),” ใน *สายธารแห่งความคิด 3: สารนิพนธ์ เชิดชูเกียรติท่านผู้หญิงวรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา เนื่องในโอกาสอายุครบ 80 ปี* (กรุงเทพฯ: กองทุนเพื่อวิชาการ วรุณยุพา สนิทวงศ์ฯ, 2552), 198-199.

[11] ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), เจ้าพระยา, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4* (กรุงเทพฯ: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), 2548), 122-123, 170, 249, 301.

[12] ปวเรศวริยาลงกรณ์, สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยา, “อภินิหารการประจักษ์,” ใน *“ขอมและไทยโบราณ” อักษรจารึกในเสาศิลา ณ เมืองสุโขทัย และ อภินิหารการประจักษ์* (กรุงเทพฯ: คณะอนุกรรมการมรดกของชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2534), 9.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ *พระราชกรัณยานุสร* ในปี 2420[13] เพื่ออธิบายหลักการประกอบพระราชพิธีด้วยรูปแบบความเรียงร้อยแก้ว แต่สอดแทรกการสร้างความชอบธรรมของตัวพระองค์เองผ่านการกล่าวถึงที่มาของชื่อ “จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” ว่าเกิดจากพระประสงค์ของพระราชบิดา (รัชกาลที่ 4) ที่ต้องการจะให้กษัตริย์พระองค์ถัดไปมีนามว่า “พระจอมเกล้า” เช่นเดียวกัน จึงตั้งชื่อ “จุล” นำหน้าเพื่อให้รู้ว่าเป็นพระจอมเกล้าน้อยหรือพระจอมเกล้าใหญ่[14] นอกจากนี้ยังพบร่องรอยของการยกย่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ใน *ราชกิจจานุเบกษา* ที่มีการริเริ่มให้ตีพิมพ์อีกครั้งในปี 2417 โดยมีการนำ *ประกาศรัชกาลที่ 4* มาตีพิมพ์ซ้ำอีกครั้ง ดังจะเห็นได้ว่าในปี พ.ศ. 2417 ได้มีการตีพิมพ์ประกาศ จำนวน 31 ประกาศ ในปี 2418-2419 ตีพิมพ์ประกาศไป 3 และ 1 ประกาศ ตามลำดับ ส่วนปี 2420 ก็ยังคงตีพิมพ์ประกาศไป จำนวน 10 ประกาศ[15] โดยเป็นไปได้ว่าการตีพิมพ์ *ประกาศรัชกาลที่ 4* ซ้ำใหม่นั้นเป็นไปเพื่อสร้างภาพลักษณ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ในฐานะกษัตริย์ “ผู้ทรงสามารถ” ในการปกครองบ้านเมืองเพียงพระองค์เดียว โดยเป็นการลดทอนบทบาทของเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่ที่เคยมีส่วนร่วมในการบริหารราชการแผ่นดิน เช่น สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นต้น ทั้งยังสร้างความชอบธรรมให้กับความสำคัญของ “ลูกหลานพระจอมเกล้า” ผ่านการทำให้เรื่องราวของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ยังคงดำรงอยู่ในพื้นที่ความทรงทางสังคมไปในตัว

ภายหลังการพิราลัยของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ในปี 2425 และการเสด็จทิวงคตของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญในปี 2428 ซึ่งถือว่าเป็นการสิ้นสุดอำนาจของกลุ่ม “สยามอนุรักษ์” และกลุ่ม “สยามเก่า” นั้น ภาพลักษณ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ในฐานะที่ทรงเป็นกษัตริย์ “ผู้ทรงรอบรู้ ผู้ทรงสามารถ ผู้ทรงบารมี” ยังคงได้รับการผลิตซ้ำโดยปัญญาชนและสถาบันของชนชั้นนำของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่เพิ่งก่อตัวขึ้นจากพระบรมราโชบายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตลอดจนการดำเนินงานของกลุ่มเชื้อพระวงศ์ที่สืบสายพระโลหิตมาจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ภาพลักษณ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จึงกลายเป็นความทรงจำที่ช่วยรับรองความชอบธรรมให้กับรัฐในฐานะที่เป็นสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรม ดังปรากฏในปฏิบัติการหลายชนิด เช่น งานจิตรกรรม

---

[13] จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, *พระราชกรัณยานุสร* (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2541), 3.

[14] เรื่องเดียวกัน, 35-36.

[15] สำนักพิมพ์ต้นฉบับ, *สารบัญสังเขปของราชกิจจานุเบกษา รัชกาลที่ 5 เล่มที่ 1 จ.ศ. 1236 (พ.ศ. 2417) ถึงเล่มที่ 6. จ.ศ. 1241 (พ.ศ. 2422)* (ม.ป.ท.: ต้นฉบับ, 2530?).

พระราชพิธีสิบสองเดือนที่วัดราชประดิษฐ์ฯ การจัดตั้งสถาบันที่เกี่ยวข้องกับความรู้ของรัฐโดยอาศัยพระนามของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เช่น มหามกุฏราชวิทยาลัย หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร เป็นต้น ซึ่งมีจุดประสงค์เดียวคือเป็นความพยายามของ รัชกาลที่ 5 ในการรำลึกจดจำพระราชบิดาของพระองค์เอง

2.2 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ในฐานะ "กษัตริย์พระองค์หนึ่ง"

ความทรงจำเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ในฐานะ "กษัตริย์พระองค์หนึ่ง" ถูกผลิตซ้ำ (โดยปรับเปลี่ยนการรับรู้ความทรงจำที่ถูกสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5) ขึ้นในช่วงยุคปลายของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์หรือ 20 ปีสุดท้ายก่อนเกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองโดยคณะราษฎร นับได้ว่าเป็นเวลาที่ความทรงจำเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้ดำรงอยู่ในพื้นที่ความทรงจำในสังคมไทยอย่างมั่นคง โดยแทบไม่ได้มีการให้ความสำคัญกับภาพลักษณ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ในเชิงยกย่องเท่าใดนัก จากการที่ไม่ได้นำเอาพระนามของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ไปใช้เป็นสัญลักษณ์ของสถาบันใดสถาบันหนึ่งโดยเฉพาะในขณะนั้น ส่วนบุคคลหรือหน่วยงานที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ไม่ว่าจะในทิศทางใดทิศทางหนึ่งก็ยังคงผลิตซ้ำพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ในฐานะ "กษัตริย์พระองค์หนึ่ง" ที่ไม่ได้ "ทรงรอบรู้ ทรงสามารถ ทรงบารมี" เท่าใดนัก

เป็นไปได้ว่าบริบททางการเมืองภายในของรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นมีผลทำให้การสร้างความทรงจำร่วมเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ มีปริมาณที่ลดลง โดยไม่ได้ให้ความหมายของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ในฐานะ *"สมเด็จพระบรมชนกนารถอันประเสริฐ"*[16] สืบเนื่องจากความสัมพันธ์ระหว่างพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับกลุ่มเสนาบดีที่มีส่วนร่วมในการสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์โดยเฉพาะอย่างยิ่งสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ไม่ได้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน[17] โดยผลลัพธ์ของปัญหาความขัดแย้งทางการเมืองและปัญหาพระสุขภาพทำให้ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพจำเป็นต้องถวายบังคมทูลลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยในปี 2458[18] แต่พระองค์ก็ทรงกลับมารับตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมุรธาธรอีกครั้งในปี 2466[19] ก่อนที่สมเด็จฯ

[16] "พระราชดำรัสตอบคำถวายพระบรมรูป" ใน *ราชกิจจานุเบกษา* เล่ม 25 ตอน 35, วันที่ 29 พฤศจิกายน ร.ศ. 127, 941.

[17] สายชล สัตยานุรักษ์, *สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ การสร้างอัตลักษณ์ "เมืองไทย" และ "ชั้น" ของชาวสยาม* (กรุงเทพฯ: มติชน, 2546), 27-29.

[18] เรื่องเดียวกัน, 26.

[19] เรื่องเดียวกัน, 35.

กรมพระยาดำรงฯ จะกลับมามีบทบาททางการเมืองอีกครั้งในรัชสมัยกษัตริย์พระองค์ถัดไปนั้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามสร้างความทรงจำเกี่ยวกับพระองค์เองในฐานะพระประมุขของรัฐ ตลอดจนเชื่อมโยงความเป็นกษัตริย์เข้ากับความหมายของ “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” ตามอุดมการณ์ “ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์”[20]

เป็นที่น่าสังเกตว่าตลอดรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นพระองค์ทรงแทบไม่ได้สร้างความทรงจำเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ให้โดดเด่นเฉกเช่นเดียวกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงไม่กล่าวถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เลย เพราะยังปรากฏหลักฐานจาก *เทศนาเสือป่า กัณฑ์ที่ 8* ที่พระองค์ทรงแสดงในวันที่ 16 สิงหาคม พ.ศ. 2457 แต่ก็พบว่าในการแสดงบรรยายครั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยกย่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ในบทบาทของการก่อตั้งนิกายธรรมยุติเท่านั้น[21]

ในขณะที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามลดทอนความสำคัญของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ผ่านปฏิบัติการทางการเมืองวัฒนธรรมนานัปการ ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสังคมนับตั้งแต่การทำสนธิสัญญาการค้าเสรีกับชาติตะวันตก ทำให้สามัญชน (ผู้คนที่ไม่ได้มีชาติวุฒิเป็นเจ้า) เกิดสำนึกในศักยภาพของมนุษย์และความเปลี่ยนแปลงความคิดทางเวลา ทำให้เกิดความพยายามจะอธิบาย “อดีต” ใหม่[22] ทำให้สามัญชนริเริ่มเขียน “ประวัติศาสตร์” จากมุมมองของกลุ่มตนเองเพื่อสร้างพื้นที่ความทรงจำใหม่ ตลอดจนการช่วงชิงความหมายใหม่ในพื้นที่ความทรงจำของราชสำนักที่ผูกขาด “ความรู้” ให้จำกัดอยู่แต่ในสถาบันต่างๆ ของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ในช่วงเวลานี้พบว่ามีสามัญชนจำนวนหนึ่งพยายามจะมีส่วนรวมในการสร้างความทรงจำเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เช่นเดียวกัน ดังจะพิจารณางานเขียนชิ้นสำคัญของหลวงวิจิตรวาทการจากหนังสือ เรื่อง *ประวัติศาสตร์สากล*

เมื่อพิจารณาตัวบทของหนังสือ *ประวัติศาสตร์สากล* พบว่ามีเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ในการทำสงครามเชียงตุง การทำสนธิสัญญาพระราชไมตรีกับประเทศในยุโรป การเสียดินแดนเขมรให้กับฝรั่งเศส และพระราชกรณียกิจภายใน เช่น การออก

---

[20] สายชล สัตยานุรักษ์, “การสถาปนาความหมาย “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” โดยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว,” ใน *มนุษยศาสตร์สาร* 14, ฉ. 2 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2556): 3-27.

[21] มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, *พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร และ เทศนาเสือป่ากัณฑ์ที่ 1, 2,5,8, และ 12 พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 6 พิมพ์แจกเป็นการสนองพระคุณเนื่องในงานฌาปนกิจศพ นางเฟือง เหมะจุฑา ณ เมรุวัดประยุรวงศาวาส ธนบุรี วันที่ 1 เมษายน พุทธศักราช 2500* (พระนคร: โรงพิมพ์ภักดีประดิษฐ์, 2500), 79.

[22] อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, ““ประวัติศาสตร์สามัญชน” ก่อน พ.ศ. 2475,” ใน *สายธารแห่งความคิด* (กรุงเทพฯ : คณะกรรมการจัดกิจกรรมวิชาการ ฉลองครบ 60 ปี อาจารย์คุณวรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา, 2532), 156.

กฎหมาย เป็นต้น[23] จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็ยังคงเป็น “กษัตริย์พระองค์หนึ่ง” ที่ไม่ได้มีความโดดเด่นซึ่งแตกต่างไปจากพระมหากษัตริย์พระองค์อื่นๆ ที่โดดเด่นในสายตาของหลวงวิจิตรวาทการมากกว่า ดังที่ข้อเขียนที่กล่าวว่า *“ไม่ทรงเลื่อมใสเรื่องทางรถไฟ โทรเลข ...ได้มีผู้เสนอหลายครั้งหลายหนให้สร้างทางรถไฟและการโทรเลขในเมืองไทย แต่ไม่ทรงยอมทำ”*[24]

2.3 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ในฐานะ “ปุถุชน”

สงครามความทรงจำเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ในช่วงปี พ.ศ. 2475-2500 เป็นผลลัพธ์จากการช่วงชิงความทรงจำเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังปรากฏจากหลักฐานจำนวนหนึ่งที่ถูกสร้างโดยปัญญาชนฝ่ายกษัตริย์นิยม เช่น สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช พระยาศรีวิสารวาจา ที่มองพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ในฐานะ “กษัตริย์” ที่ควรถวายความเคารพด้วยความศรัทธา กับความทรงจำที่ถูกสร้างขึ้นโดยสามัญชนที่พยายามให้ความหมายใหม่ให้กับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ในฐานะ “ปุถุชน” ที่หมายถึงมนุษย์ผู้มีข้อบกพร่องและสามารถถูกวิพากษ์วิจารณ์ได้เช่นเดียวกับปุถุชนคนธรรมดาที่มีอุปนิสัยทั้งดีและไม่ดีปนกัน ทั้งยังมีอารมณ์ความรู้สึกรัก โลภ โกรธ และหลง เหมือนมนุษย์ทั่วไป เช่น แหม่มแอนนา เลียวโนเวนส์ นายกี ฐานิสสร และ ส.ธรรมยศ โดยการช่วงชิงความทรงจำระหว่าง 2 ฝ่ายนั้น ได้สัมพันธ์กับความพยายามช่วงชิงบทบาทในการบริหารประเทศระหว่างฝ่ายคณะราษฎรและฝ่ายกษัตริย์นิยมอย่างแนบแน่น

แม้ว่าภายหลังการปฏิวัติ 2475 สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ จะทรงพยายามรื้อฟื้นความทรงจำเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ในฐานะ “ผู้ทรงรอบรู้ ผู้ทรงสามารถ ผู้ทรงบารมี” จากการทรงนิพนธ์หนังสือเรื่อง *ความทรงจำ* ด้วยทรงตระหนักว่า *“แต่น่าอนาถใจอยู่ที่ทุกวันนี้ผู้รู้พระคุณของทูลกระหม่อม*[พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ] *มีตัวน้อยลงทุกที”*[25] จึงทรงมีพระดำริว่า *“ดูเป็นโอกาสที่ฉันจะสนองพระเดชพระคุณทูลกระหม่อมได้อีกบ้างเมื่อแก่ชราด้วยแถลงความจริงให้ปรากฏ”*[26] และ*พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5* ที่ปรากฏเนื้อหายกย่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เช่นเดียวกันว่า *“ทรงเห็นการไกลกว่าเจ้าพระยา*

---

[23] วิจิตรวาทการ, พลตรี หลวง, *ประวัติศาสตร์สากล เล่ม 5* (กรุงเทพฯ : เสริมวิทย์บรรณาคาร, 2514), 511-528.

[24] เรื่องเดียวกัน, 526-527.

[25] สายชล สัตยานุรักษ์, *สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ การสร้างอัตลักษณ์ “เมืองไทย” และ “ชั้น” ของชาวสยาม*, (กรุงเทพฯ: มติชน, 2546), 34.

[26] เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

ศรีสุริยวงศ์"[27] แต่เป็นไปได้ว่าการที่คณะราษฎรยังมีอำนาจอยู่ในปี 2475-2490 มีผลทำให้ผู้คนในขณะนั้นยังมิได้รับรู้ความทรงจำที่ถูกรื้อฟื้นขึ้นมาอีกครั้งเท่าใดนัก โดยเป็นผลสืบเนื่องจากความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองที่ทำให้ความทรงจำเกี่ยวกับพระจอมเกล้าแบบอื่นเริ่มมีพื้นที่ปรากฏออกสู่สาธารณชนมากขึ้น

ผู้เขียนเห็นว่าในความเป็นจริงแล้วคงมีเอกสารอีกหลายชิ้นที่พยายามโน้มน้าวให้ผู้คนมีความทรงจำเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ในฐานะ "ปุถุชน" ด้วยเช่นเดียวกัน ดังตัวอย่างจากงานเขียนของแหม่มแอนนา ส.ธรรมยศ และ นายกี ฐานิสสร โดยผู้เขียนจะอภิปรายข้อเสนอของบุคคลทั้งสามตามลำดับ ดังนี้

แหม่มแอนนา เลียวโนเวนส์ (Anna Leonowens) ได้เข้ามาทำงานเป็นครูสอนหนังสือในราชสำนักสยาม สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ตั้งแต่เดือนมีนาคม ปี 2405 และเดินทางกลับประเทศอังกฤษ ในเดือน กรกฎาคม ปี2410[28] เธอได้เขียนหนังสือ 2 เล่ม เพื่อบันทึกประสบการณ์ของเธอขณะทำงานในราชสำนักสยาม คือ *The English Governess at the Siamese Court* (ตีพิมพ์ครั้งแรกในปี พ.ศ. 2413) และ *The Romance of the Harem* (ตีพิมพ์ครั้งแรกในปี 2416)[29] ต่อมาในปี 2487 มาร์กาเร็ต แลนดอน (Margaret Landon) ได้นำหนังสือทั้งสองเรื่องของแหม่มแอนนามาเรียบเรียงใหม่และออกตีพิมพ์เป็นนิยายเรื่อง *Anna and the King of Siam* หนังสือเล่มนี้ทำให้คนทั่วไปรู้จักแหม่มแอนนา และ "King Mongkut" จากยอดจำหน่ายราว 750,000 เล่ม ในประเทศสหรัฐอเมริกา ทั้งยังแปลเป็นภาษาอื่นอีก 14 ภาษา รวมถึงภาษาไทย 2 สำนวน และได้รับการสร้างเป็นภาพยนตร์ในปี 2489 ในชื่อเดียวกัน ตลอดจนถูกปรับปรุงเป็นละครเพลงบอร์ดเวย์ในชื่อ *The King and I* ใน ปี 2494 และละครเพลงเรื่องดังกล่าวยังถูกสร้างเป็นภาพยนตร์เพลงในชื่อเดียวกันเมื่อ ปี 2499 ทั้งยังสร้างเป็นละครทีวีชื่อ *Anna and the King* ใน ปี 2515 สร้างเป็นภาพยนตร์การ์ตูนแอนิเมชั่นชื่อ *The King and I* และภาพยนตร์ชื่อ *Anna and the King* ในปี 2542 อีกด้วย[30]

ข้อเสนอที่สำคัญของแหม่มแอนนาคือการทำให้สาธารณชนได้มีความทรงจำเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ที่เป็นทั้ง "กษัตริย์พระองค์หนึ่ง" ที่มีลักษณะของ "ปุถุชน" ที่มีอารมณ์ความรู้สึกเช่นเดียวกับคนธรรมดา จากการตอบโต้ระหว่างพระองค์ด้วยอารมณ์ฉุนเฉียวกับแหม่มแอนนา ดังที่ ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช เคยกล่าวสรุปไว้อย่างชัดเจนในการกล่าวปาฐกถา

---

[27] เรื่องเดียวกัน, 162.

[28] วาด รวี [นามแฝง], "คำนำเสนอ," ใน *นิยายรักในราชสำนักฝ่ายใน* (กรุงเทพฯ: ไชน์ พับลิชชิ่ง เฮ้าส์, 2560), 12-13.

[29] เรื่องเดียวกัน, 13.

[30] เรื่องเดียวกัน, 18-19.

เมื่อ ปี 2492 ว่า "*มีผู้กล่าวพาดพิงถึงสมเด็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ในทางที่ไม่สู้จะงดงามนัก โดยหาว่าพระองค์ท่านเป็นจอมเผด็จการ ทรงมีพระราชอัธยาศัยหงุดหงิดบ้าง หาว่าพระองค์ท่านทรงติดการมีเจ้าจอมมากๆ เหมือนติดฝิ่นบ้าง*"[31] ส่วนงานเขียนของ ส.ธรรมยศ เรื่อง *พระเจ้ากรุงสยาม* ที่ตีพิมพ์ในปี 2495 ที่ได้นำข้อเสนอของแหม่มแอนนามาผลิตซ้ำในสังคมอีกครั้งนั้น กลับเป็นเพียงการหยิบยกความทรงจำเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เพื่อโน้มน้าวให้ผู้อ่านสนับสนุนข้อเสนอของ ส.ธรรมยศ ที่ปรารถนาให้รัฐบาลให้ความสำคัญกับการค้นคว้าความรู้เท่านั้น[32] เพราะผู้เขียนเห็นว่าสุดท้ายแล้ว ส.ธรรมยศ ไม่ได้มีเจตนาจะวิจารณ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ อย่างตรงไปตรงมา

การเกิดขึ้นของพื้นที่สาธารณะในขณะที่คณะราษฎรยังมีอำนาจทางการเมืองน่าจะส่งผลให้เกิดการแปลงานเขียนของแหม่มแอนนาเป็นภาษาไทยอย่างแพร่หลายโดยไม่ถูกตรวจสอบจากกลไกอำนาจรัฐ เนื่องจากภาพลักษณ์ความเป็น "ปุถุชน" ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ น่าจะลดทอนความชอบธรรมของการปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ได้เป็นอย่างดีตามที่ อบ ไชยวสุ ได้แปล *The Romance of the Harem* ลงเป็นตอนๆ ในนิตยสาร *สยามนิกร* และ *สุวรรณภูมิ* ในปี 2480 ก่อนที่จะตีพิมพ์เป็นเล่มโดยสำนักพิมพ์อุดมในปี พ.ศ. 2486 แบบแยกเล่มและพิมพ์อีกครั้งโดยรวมเป็นเล่มเดียวกันในปี 2490 และโดยสำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์ในปี 2493 จากนั้นสำนักพิมพ์แพร่พิทยาได้ตีพิมพ์อีกครั้งในปี 2505 ยาขอบ (โชติ แพร่พันธุ์) ยังได้นำหนังสือ *The Romance of the Harem* บางส่วนไปแปลในชื่อ *สนมพระจอมเกล้า* และตีพิมพ์ในปี 2489 โดยสำนักพิมพ์เจริญศึกษาเช่นกัน[33]

เรื่องราวของ "สนมพระจอมเกล้า" ที่ได้รับการเผยแพร่มากขึ้นมีผลทำให้สังคมเริ่มรับรู้ความทรงจำเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ในฐานะที่ทรงเป็น "ปุถุชน" อย่างมีนัยสำคัญ โดยผู้เขียนจะตั้งข้อสังเกตอย่างละเอียดจากข้อเสนอของนายกี ฐานิสสร ชาวนครศรีธรรมราช ที่พยายามจะวิจารณ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ในขณะที่ทรงผนวชเป็นภิกษุก่อนเสด็จขึ้นครองราชสมบัติในปี พ.ศ. 2394 จากงานเขียนเรื่อง *มารกับพระ สงครามเงียบระหว่างธรรมยุต-มหานิกาย* และ *ประวัติคณะสงฆ์ไทยกับธรรมยุติกประหาร* โดยสาเหตุของการลุกขึ้นมาวิจารณ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ของนายกี ฐานิสสร อาจกล่าวได้ว่าเป็นส่วนหนึ่งของขบวนการเคลื่อนไหวทางการเมืองของคณะสงฆ์ไทย กลุ่มมหานิกายในปี พ.ศ. 2477-2484 เพื่อพยายามเรียกร้องให้พุทธศาสนามีความเป็นประชาธิปไตย ผ่านการเคลื่อนไหวทางการเมืองเพื่อจัดตั้ง

---

[31] เสนีย์ ปราโมช, ม.ร.ว., *คิงมงกุฎ ในฐานะทรงเป็นนักนิติศาสตร์* (กรุงเทพฯ: วิญญชน, 2558), 24.

[32] ส. ธรรมยศ [นามแฝง], *พระเจ้ากรุงสยาม* (กรุงเทพฯ: โฆษิต, 2551), 261-293.

[33] วาด รวี [นามแฝง], "คำนำเสนอ," ใน *นิยายรักในราชสำนักฝ่ายใน* (กรุงเทพฯ: ไชน์ พับลิชชิ่ง เฮ้าส์, 2560), 38-39.

พระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ ปี 2484 ในนามของ “คณะปฏิสังขรณ์การพระศาสนา” เพื่อรวมนิกายสงฆ์ให้กลับเป็นนิกายเดียวกันคือ “คณะสงฆ์ไทย” หรือ “คณะสงฆ์สยามวงศ์”[34]

ผู้เขียนพบข้อสังเกตที่น่าสนใจว่า นายกี ฐานิสสร ยังไม่ได้วิจารณ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ อย่างรุนแรงในหนังสือเรื่อง *มารกับพระ* ซึ่งมีการตีพิมพ์ในปี 2481[35] แตกต่างกับข้อเสนอของนายกีในช่วงต้นทศวรรษ 2490 จาก *คำนำ* ของหนังสือ เรื่อง *ประวัติคณะสงฆ์ไทยกับธรรมยุติกประหาร* ที่มุ่งวิจารณ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ โดยตรง และยังโจมตีพระองค์ที่มีพฤติกรรมเยี่ยง “ปุถุชน” ทั่วไป ดังหลักฐานที่ว่าพระองค์นั้น *“...ไม่ใช่พระศรีอาริย์พุทธเจ้าและศาสดาของธรรมยุติกากลับสลัดเปลื้องผ้าเหลืองออกไปครองเมือง มีเมียอย่างชุ่มชื่นดุจยาเสพติด เสด็จเข้าสู่ “นิพพานดิบ” ในพระบรมมหาราชวัง...”*[36] ทั้งยังน่าสังเกตด้วยเช่นกันว่าในข้อเขียนชิ้นนี้ นายกี ยังนำข้อเสนอของแหม่มแอนนาที่ปรากฏใน *The Romance of the Harem* มาใช้ประกอบการวิจารณ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ อย่างเห็นได้ชัด โดยนายกีเขียนถึงเรื่องราวของเจ้าจอมซ้อย เจ้าจอมทับทิม และพระองค์หญิงสุนาถวิมิสตรา โดยยังคงใจความสำคัญเช่นเดียวกันกับงานเขียนของแหม่มแอนนา[37] ผู้เขียนเห็นว่านายกีอาจจะรับรู้เรื่องราวของเหล่าบรรดา “สนมพระจอมเกล้า” ผ่านคนอื่นที่ได้มีโอกาสรับชมภาพยนตร์เรื่อง *Anna and the King of Siam* (เวอร์ชั่นแรก ฉบับปี 2489) ณ ศาลาเฉลิมกรุง ในปี 2490-2494[38]

3. ปฏิกิริยาจากปัญญาชนฝ่ายกษัตริย์นิยมและรัฐไทยต่อภาพลักษณ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ในฐานะ “ปุถุชน”

ทันทีที่ข้อเสนอของแหม่มแอนนาได้รับการเผยแพร่สู่สังคมไทยผ่านสื่อหลากหลายชนิดในราวทศวรรษ 2480-2500 เป็นต้นไปนั้น ได้มีปฏิกิริยาตอบโต้จากกลุ่มเครือข่ายปัญญาชนกษัตริย์นิยมที่และชาวต่างชาติที่เกี่ยวข้อง เช่น ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช เอ. บี. กริสโวลด์ (A. B. Griswold) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ พระยาศรีวิสารวาจา เป็นต้น โดยเครือข่ายปัญญาชนกลุ่มนี้ได้ผลิตผลงานทั้งที่เป็นภาษาไทยและภาษาอังกฤษ เพื่อพยายามแก้ต่างให้กับ

---

[34] คนึงนิตย์ จันทบุตร, *การเคลื่อนไหวของยุวสงฆ์ไทยรุ่นแรก พ.ศ. 2477-2484* (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2528), 227.

[35] ฐานิสสร, *มารกับพระ สงครามเงียบระหว่างธรรมยุต-มหานิกาย* (นครศรีธรรมราช: ร.พ.มิตรบำรุง, 2481), 22-25.

[36] กี ฐานิสสร, *ประวัติคณะสงฆ์ไทยกับธรรมยุติกประหาร* (กรุงเทพฯ: ม.ป.พ., 2518), (ง).

[37] เรื่องเดียวกัน, (จ)-(ฌ).

[38] วาด รวี [นามแฝง], “คำนำเสนอ,” ใน *นิยายรักในราชสำนักฝ่ายใน* (กรุงเทพฯ: ไชน์ พับลิชชิ่ง เฮ้าส์, 2560), 39.

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ว่าทรงไม่ใช่ “ปุถุชน” ผู้มีข้อบกพร่องเช่นเดียวกับมนุษย์ทั่วไป จากตัวอย่างงานเขียนที่สำคัญ เช่น *คิงมงกุฎในฐานะทรงเป็นนักนิติศาสตร์ เจ้าชีวิตพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระมหากษัตริย์ในประเทศไทย* เป็นต้น ทั้งนี้การเคลื่อนไหวเพื่อตอบโต้ข้อเสนอของแหม่มแอนนาในช่วงทศวรรษ 2490-2500 นั้นสัมพันธ์กับการที่ปัญญาชนฝ่ายกษัตริย์นิยม สามารถเข้ามามีบทบาททางการเมืองและสามารถแสดงความคิดเห็นผ่านสื่อต่างๆ ในพื้นที่สาธารณะได้อย่างเสรี ภายหลังจากรัฐบาลของหลวงธำรงนาวาสวัสดิ์ (กลุ่มนายปรีดี พนมยงค์) ได้ถูกยึดอำนาจ ในวันที่ 8 พฤศจิกายน ปี 2490 เป็นต้นมา

ส่วนการต่อต้านการฉายภาพยนตร์ที่สร้างจากงานเขียนของแหม่มแอนนานั้นปรากฏขึ้นนับตั้งแต่ภาพยนตร์เรื่อง *Anna and the King of Siam* ได้เข้าฉายในประเทศไทยครั้งแรกเมื่อปี 2490 นั้น ได้มีคนไทยจำนวนหนึ่งแสดงความรู้สึกไม่พอใจกับภาพลักษณ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ที่ปรากฏในภาพยนตร์ โดยสัมพันธ์กับกระแสความคิดชาตินิยมในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สองที่ต่อต้านชาติตะวันตก พอบริษัททเวนตี้ เซ็นจูรี่ฟ็อกซ์ ขออนุญาตนำภาพยนตร์เรื่องเดิมกลับมาฉายที่กรุงเทพฯ อีกครั้งในปี 2494 ปรากฏว่าคณะกรรมการพิจารณาภาพยนตร์กลับถอนคำร้องใบขออนุญาตทันที เช่นเดียวกับภาพยนตร์เรื่อง *The King and I* ที่มีปฏิกิริยาต่อต้านจากคนไทยทั้งในและต่างประเทศ แม้ว่าภาพยนตร์จะเริ่มเข้าฉายที่กรุงเทพฯ ในวันที่ 13 ตุลาคม ปี 2499 แล้ว ทว่ากลับมีกระแสวิพากษ์วิจารณ์ที่ไม่เห็นด้วยกับการนำภาพยนตร์เรื่องนี้มาฉายในประเทศไทย ทั้งในเวทีไฮด์ปาร์คและหนังสือพิมพ์ ทำให้ในที่สุดจอมพล ป. พิบูลสงคราม จึงออกคำสั่งห้ามฉายในเมืองไทยอย่างเด็ดขาด[39]

ยิ่งไปกว่านั้น การตีพิมพ์เผยแพร่หนังสือ เรื่อง *ประวัติคณะสงฆ์ไทยกับธรรมยุติกประหาร* ครั้งสุดท้าย ในวันที่ 4 พฤศจิกายน ปี 2494 ณ โรงพิมพ์ศิริสวัสดิ์ ท่าวัง นครศรีธรรมราช[40] และได้มีการโฆษณาเผยแพร่ออกสู่สาธารณชนตามพื้นที่ต่างๆ ทั่วประเทศ พอปีถัดมาจึงมีปฏิกิริยาตอบกลับจากภาครัฐผ่านการตีพิมพ์ประกาศของผู้ว่าราชการจังหวัดเลย ศรีษะเกษ และระนอง ลงใน *ราชกิจจานุเบกษา*[41] โดยเป็นการอาศัยกลไกอำนาจรัฐเพื่อระงับการจัดจำหน่าย

---

[39] ภาณุ อารี, *“จากแอนนากับพระเจ้ากรุงสยามถึง The King and I: ภาคสะท้อนแนวคิดเสรีนิยมและและชาตินิยมแบบไทยๆ,”* [ออนไลน์]. แหล่งที่มา http://www.thaifilm.com/articleDetail.asp?id=2 (สืบค้นเมื่อวันที่ 13 มิถุนายน 2561).

[40] กี ฐานิสสร, *ประวัติคณะสงฆ์ไทยกับธรรมยุติกประหาร*, (กรุงเทพฯ: ม.ป.พ., 2518), น. 171.

[41] “ประกาศผู้ว่าราชการจังหวัดเลย, เรื่องห้ามทำการโฆษณาขาย จ่ายแจก คำนำหนังสือธรรมยุติกประหารในท้องที่จังหวัดเลย ” ใน *ราชกิจจานุเบกษา,* เล่ม 69 ตอนที่ 39, วันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2495, 1812-1813. “ประกาศผู้ว่าราชการจังหวัดศรีษะเกษ, เรื่องห้ามขายหรือจ่ายแจกและให้ยึดสิ่งพิมพ์ชื่อ “คำนำหนังสือธรรม ยุติกประหาร”” ใน *ราชกิจจานุเบกษา* เล่ม 69 ตอนที่ 43, วันที่ 8 กรกฎาคม พ.ศ. 2495, 2009-2010. “ประกาศผู้ว่าราชการจังหวัดระนอง เรื่องห้ามการขายหรือจ่ายแจกและให้ยึดสิ่งพิมพ์ ชื่อ “คำนำหนังสือธรรมยุติกประหาร”” ใน *ราชกิจจานุเบกษา* เล่ม 69 ตอนที่ 62, วันที่ 7 ตุลาคม พ.ศ. 2495, 3477.

หรือเผยแพร่งานเขียนของนายกี ฐานิสสร เพราะมีเนื้อหา *"ประณามพระสงฆ์ในธรรมยุติกนิกายและประณามองค์พระมหากษัตริย์ผู้ริเริ่มให้มีนิกายนี้ขึ้น"* เช่นเดียวกันกับ *พระเจ้ากรุงสยาม* ที่กลายเป็นหนังสือต้องห้าม "นอกพระราชบัญญัติ" เพราะไม่มีประกาศใน *ราชกิจจานุเบกษา* อย่างเป็นลายลักษณ์อักษร[42]

ปฏิกิริยาการตอบโต้ของปัญญาชนฝ่ายกษัตริย์นิยมและกลไกอำนาจรัฐในทศวรรษ 2490 น่าจะมีส่วนทำให้กระแสการรับรู้เกี่ยวกับความทรงจำเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ในฐานะ "ปุถุชน" เริ่มอ่อนพลังลง และส่งผลทำให้การสถาปนาอำนาจนำของสถาบันกษัตริย์ภายหลังทศวรรษ 2500 เป็นไปได้โดยสะดวกยิ่งขึ้น สุดท้ายแล้วความทรงจำเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ที่ทรงเป็น "ปุถุชน" ตลอดจนทัศนะวิพากษ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ซึ่งเสนอโดยแหม่มแอนนาและนายกีนั้นได้ถูกเบียดขับออกไปจากพื้นที่ความทรงจำทางสังคม ในขณะที่กลุ่มนักวิทยาศาสตร์ก็ริเริ่มเคลื่อนไหวทางความคิดเพื่อผลักดันให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงมีสถานภาพเป็น "บิดาแห่งวิทยาศาสตร์" เช่นเดียวกัน

4. บทส่งท้าย

การออกมา "เปิดเผย" ความทรงจำเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ในรูปแบบอื่น ผ่านรายละเอียดจากการวิจัยเอกสารนั้น ผู้เขียนมีจุดมุ่งหมายเพื่อตั้งคำถามกับการสถาปนาอำนาจนำของภาพลักษณ์ "บิดาแห่งวิทยาศาสตร์" ที่มีอิทธิพลต่อการรับรู้เกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ของผู้คนในสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในวงการวิทยาศาสตร์ และมีผลทำให้การพิจารณาบทบาทของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เป็นไปในมิติเดียวและปราศจากการตั้งคำถามอย่างชัดเจน

ผลของการศึกษาเกี่ยวกับความเปลี่ยนแปลงของการสร้างความทรงจำเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทำให้ผู้เขียนตระหนักถึงความทรงจำเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ว่าเป็นเพียงแค่ผลลัพธ์จาก "การประกอบสร้างทางสังคม" (social construction) และไม่ได้มีความทรงจำไหนที่เป็นความจริงอย่างภววิสัยและปราศจากอคติแต่ประการใด เพราะว่าความทรงจำเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ที่ถูกสร้างในแต่ละช่วงเวลาและในแต่ละกลุ่มสังคมนั้นมีความแตกต่างและมีความหลากหลายอย่างมีนัยสำคัญ แม้การอภิปรายว่าความทรงจำเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ แบบใดเป็น "ความจริง" มากกว่านั้นย่อมเป็นเรื่องลำบาก

[42] ภิญญพันธุ์ พจนะลาวัลย์, "ผลงานในชีวิตและชีวิตในผลงาน: ประวัติศาสตร์นิพนธ์ ส.ธรรมยศ," *วารสารมนุษยศาสตร์* 22, ฉ. 2 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2558): 104.

เนื่องจากเพดานการอภิปรายเกี่ยวกับสถาบันกษัตริย์ในสังคมไทยนั้นมีข้อจำกัดหลายประการก็ตามที

แต่ผู้เขียนเห็นว่าการอภิปรายถึงข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ อาจไม่ได้สำคัญเท่ากับการวิเคราะห์และรื้อถอนการประกอบสร้างความทรงจำเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เพราะผลลัพธ์ของการศึกษาน่าจะมีส่วนในการทำให้สังคมไม่ได้ยึดติดกับความทรงจำเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ในรูปแบบใดรูปแบบหนึ่ง เพราะความทรงจำเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ นั้นก็มีความหลากหลายและสัมพันธ์กับบริบทใดบริบทหนึ่ง การยึดติดความทรงจำเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ รูปแบบใดรูปแบบหนึ่งอย่างไม่ระมัดระวังจะทำให้ผู้ยึดติดกลายเป็นเครื่องมือทางการเมืองของกลุ่มสังคมบางกลุ่มโดยไม่รู้ตัว

ดังนั้น การอยู่ร่วมกับ “ความทรงจำอื่น” (อย่างไม่กีดกัน) นอกเหนือไปจากความทรงจำกระแสหลักที่ถูกสร้างและให้การยอมรับจากรัฐไทยน่าจะเป็นทางออกที่ดีที่สุดในการแก้ไขปัญหาเกี่ยวกับการครอบงำของความทรงจำและเรื่องเล่า (narrative) บางอย่างที่แพร่หลายจนกลายเป็น “วาทกรรม” (discourse) ที่มีผลต่อการให้ความหมายแก่สรรพสิ่งในสังคมไทย

รายการอ้างอิง

เอกสารชั้นต้น

“ประกาศผู้ว่าราชการจังหวัดเลย เรื่องห้ามทำการโฆษณา ขาย จ่ายแจก คำนำหนังสือธรรมยุติกประหาร ในท้องที่จังหวัดเลย.” *ราชกิจจานุเบกษา* เล่ม 69, ตอนที่ 39 (24 มิถุนายน 2495), 1812-1813.

“ประกาศผู้ว่าราชการจังหวัดระนอง เรื่องห้ามการขายหรือจ่ายแจกและให้ยึดสิ่งพิมพ์ ชื่อ “คำนำหนังสือธรรมยุติกประหาร”.” *ราชกิจจานุเบกษา* เล่ม 69, ตอนที่ 62 (7 ตุลาคม 2495), 3477.

“ประกาศผู้ว่าราชการจังหวัดศรีษะเกษ เรื่องห้ามขายหรือจ่ายแจกและให้ยึดสิ่งพิมพ์ชื่อ “คำนำหนังสือธรรมยุติกประหาร”.” *ราชกิจจานุเบกษา* เล่ม 69, ตอนที่ 43 (8 กรกฎาคม 2495), 2009-2010.

“พระราชดำรัสตอบคำถวายพระบรมรูป.” *ราชกิจจานุเบกษา*, เล่ม 25, ตอน 35 (29 พฤศจิกายน ร.ศ. 127), 941.

หนังสือและบทความในหนังสือ

กี ฐานิสสร. *ประวัติคณะสงฆ์ไทยกับธรรมยุติกประหาร.* กรุงเทพฯ: ม.ป.พ., 2518.

คนึงนิตย์ จันทบุตร. *การเคลื่อนไหวของยุวสงฆ์ไทยรุ่นแรก พ.ศ. 2477-2484.* กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2528.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. *พระราชกรัณยานุสร.* กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากรม, 2541.

ฐานิสฺสร (นามแฝง). *มารกับพระ สงครามเงียบระหว่างธรรมยุต-มหานิกาย.* นครศรีธรรมราช: ร.พ.มิตรบำรุง, 2481.

ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), เจ้าพระยา. *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4.* กรุงเทพฯ: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), 2548.

บุญรักษา สุนทรธรรม และ ไพรัช ธัชยพงษ์. *รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชฯ: ยุคทองของดาราศาสตร์ไทย.* เชียงใหม่: สถาบันวิจัยดาราศาสตร์แห่งชาติ (องค์การมหาชน), 2555.

ปวเรศวริยาลงกรณ์, สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยา. "อภินิหารการประจักษ์." ใน *"ขอมและไทยโบราณ" อักษรจารึกในเสาศิลา ณ เมืองสุโขทัย และ อภินิหารการประจักษ์.* กรุงเทพฯ: คณะอนุกรรมการมรดกของชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2534.

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. *พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร และ เทศนาเสือป่ากัณฑ์ที่ 1, 2, 5, 8, และ 12 พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 6 พิมพ์แจกเป็นการสนองพระคุณเนื่องในงานฌาปนกิจศพ นางเฟือง เหมะจุฑา ณ เมรุวัดประยุรวงศาวาส ธนบุรี วันที่ 1 เมษายน พุทธศักราช 2500.* พระนคร: โรงพิมพ์ภักดีประดิษฐ์, 2500.

วาด รวี (นามแฝง). "คำนำเสนอ." ใน *นิยายรักในราชสำนักฝ่ายใน.* กรุงเทพฯ: ไชน์ พับลิชชิ่งเฮ้าส์, 2560.

วิจิตรวาทการ, พลตรีหลวง. *ประวัติศาสตร์สากล เล่ม 5.* กรุงเทพฯ: เสริมวิทย์บรรณาคาร, 2514.

วุฒิชัย มูลศิลป์. "วิกฤติการณ์วังหน้ากับผลกระทบต่อการปฏิรูปการปกครอง ในต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2417-2428)." ใน วุฒิชัย มูลศิลป์ (บรรณาธิการ). *สายธารแห่งความคิด 3: สารนิพนธ์เชิดชูเกียรติ ท่านผู้หญิง วรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา เนื่องในโอกาสอายุครบ 80 ปี.* กรุงเทพฯ: กองทุนเพื่อวิชาการ วรุณยุพา สนิทวงศ์ฯ, 2552.

ส. ธรรมยศ (นามแฝง). *พระเจ้ากรุงสยาม.* กรุงเทพฯ: โฆษิต, 2551.

สายชล สัตยานุรักษ์. “อุดมการณ์ชาตินิยมกับการเคลื่อนไหวทางการเมืองของชนชั้นกลางไทย.” ใน *ประวัติศาสตร์รัฐไทยและสังคมไทย: ครอบครัว ชุมชน ชีวิตสามัญชน ความทรงจำ และอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์.* เชียงใหม่ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2558.

สายชล สัตยานุรักษ์. *สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ การสร้างอัตลักษณ์ “เมืองไทย” และ “ชั้น” ของชาวสยาม.* กรุงเทพฯ: มติชน, 2546.

สำนักพิมพ์ต้นฉบับ. *สารบัญสังเขปของราชกิจจานุเบกษา รัชกาลที่ 5 เล่มที่ 1 จ.ศ. 1236 (พ.ศ. 2417) ถึง เล่มที่ 6 จ.ศ. 1241 (พ.ศ. 2422).* ม.ป.ท.: ต้นฉบับ, 2530?

สิงห์โต ปุกหุต. “พระราชอัจฉริยภาพในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.” ใน *เฉลิมพระเกียรติ พระบิดาแห่งวิทยาศาสตร์ไทย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.* กรุงเทพฯ: มูลนิธิวิทยาศาสตร์ ดร. ปรีชา-ประไพ อมาตยกุล, 2541.

เสนีย์ ปราโมช, ม.ร.ว. *คิงมงกุฎ ในฐานะทรงเป็นนักนิติศาสตร์.* กรุงเทพฯ: วิญญูชน, 2558.

อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. ““ประวัติศาสตร์สามัญชน” ก่อน พ.ศ. 2475.” ใน *สายธารแห่งความคิด.* กรุงเทพฯ: คณะกรรมการจัดกิจกรรมวิชาการ ฉลองครบ 60 ปี อาจารย์คุณวรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา, 2532.

บทความวารสาร

กำจัด มงคลกุล. “ถ้อยแถลงจากนายกสมาคมวิทยาศาสตร์แห่งประเทศไทย เรื่อง “วันวิทยาศาสตร์แห่งชาติ”.” *วิทยาศาสตร์* 36, ฉ. 7 (กรกฎาคม 2525): 488-492.

ขาว เหมือนวงศ์ และ ระวี ภาวิไล. “รายงานการสำรวจสถานที่เกิดสุริยุปราคาหว้ากอ.” *วิทยาศาสตร์* 35, ฉ. 7 (กรกฎาคม 2524): 505-510.

ภิญญพันธุ์ พจนะลาวัณย์. “ผลงานในชีวิตและชีวิตในผลงาน: ประวัติศาสตร์นิพนธ์ ส.ธรรมยศ.” *วารสารมนุษยศาสตร์* 22, ฉ. 2 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2558): 92-114.

ระวี ภาวิไล. “คำนำของการประชุมวิชาการครั้งที่ 6.” *วิทยาศาสตร์* 22, ฉ. 8-9 (สิงหาคม-กันยายน 2511): 591-592.

สายชล สัตยานุรักษ์. “การสถาปนาความหมาย “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” โดยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว.” *มนุษยศาสตร์สาร* 14, ฉ. 2 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2556): 1-31.

สื่ออิเล็กทรอนิกส์

ไทยรัฐฉบับพิมพ์ *“สุวิทย์” เสนอรวม สตร.กับ “ท้องฟ้าจำลอง -หว้ากอ”.* https://www.thairath.co.th/content/1191313 (สืบค้นเมื่อวันที่ 13 มิถุนายน 2561).

ภาณุ อารี. จากแอนนากับพระเจ้ากรุงสยามถึง The King and I: ภาคสะท้อนแนวคิดเสรีนิยมและชาตินิยมแบบไทยๆ. http://www.thaifilm.com/articleDetail.asp?id=2 (สืบค้นเมื่อวันที่ 13 มิถุนายน 2561)